

SHAHOBIDDIN NURIDDINOV,

*Qarshi davlat universiteti, O'zbek mumtoz adabiyoti kafedrası mudiri,
filologiya fanlari doktori, dotsent*

KOMIL XORAZMIYNING TOSHKENTGA BAG'ISHLANGAN QASIDASI

Annotatsiya: Ushbu maqolada Komil Xorazmiyning 1891-yilda Toshkent shahriga amalga oshirgan sayohati natijasida yaratilgan qasidasi matnshunoslik aspektida tadqiq qilingan. Qasida matnining qo'lyozma va nashrlardagi variantlari qiyosiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: devon, qo'lyozma, toshbosma, qasida, matn, nashr, ta'rix, matniy tafovut.

Annotation. This article examines the ode of Kamil Khorezmi, created as a result of his trip to Tashkent in 1891, from the point of view of textual criticism. The manuscript and published versions of ode text are comparatively analyzed.

Key words: divan, manuscript, lithography, ode, text, edition, chronogram, text difference.

Komil Xorazmiy o'z davrining salohiyatli davlat arbobi va yetakchi ma'rifatparvari sifatida Muhammad Rahimxon II hamrohligida bir necha marta Moskva va Sankt-Peterburg shaharlariga davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirish ishlari yuzasidan safarda bo'ladi. O'z davri madaniy hayoti uchun ko'pgina yangiliklarning xonlik hayotiga joriy bo'lishida bosh-qosh bo'lgani ma'lum. Xususan, maqom kuylarini notaga tushirib "Tanbur chizig'i"ni yaratishi, Xivada toshbosma usulida nashr ishlarining yo'lga qo'yilishi hamda ko'plab ilmiy va badiiy asarlarning chop etilishida Komil Xorazmiyning beqiyos xizmatlarini e'tirof etish lozim.

Xiva xonligi siyosiy va madaniy hayotining mutasaddisi sifatida 1891-yilning 28-avgustidan 13-sentabriga qadar valiahd shahzoda Asfandiyorxonning Toshkent safariga hamrohlik qiladi. Ushbu safar tafsilotlari "Turkiston viloyatining gazetisi" muharriri N.Ostroumovning kundalik qaydlari hamda o'sha davr matbuotida o'z aksini topgan [7.28-35; 8.3]. N.Ostroumovning shaxsiy qaydlarida ushbu safar tafsilotlari eng kichik detallarigacha bayon qilib borilgan. Mazkur qaydlar Komilning Toshkentga bag'ishlangan qasidasi va "Iki sho'x" radifli g'azalining matn tarixini o'rganishda qimmatli manba vazifasini o'taydi. Bular xususida taniqli adabiyotshunos olimlar Sh.Yusupov va A.Abdug'afurovlar atroflicha to'xtalib o'tishgan [6.165-168; 1.10-16].

Komil Xorazmiy sayohat davomida Toshkentning xushmanzara va diqqatga sazovor joylari, madaniy hamda maishiy hayotdagi o'zgarishlarni sinchkovlik bilan kuzatadi va qalamga oladi. Safar taassurotlari natijasida yaratilgan "Dar ta'rifi tavsifi Toshkand" asari Komil Xorazmiy ijodining eng sara namunalaridan bo'lib, ushbu qasida shoir devonining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutidagi 1025, 1949 raqamli qo'lyozma nusxalari, 1895-yilda Xivada va 1910-yilda Toshkentda chop etilgan toshbosmalaridan o'rin olgan. Shuningdek, asar "Turkiston viloyatining gazetisi"ning 1894-yil 8-oktabr sonida ham e'lon qilingan. Qasida matnlari orasida ancha jiddiy tafovutlar kuzatiladi. Qasida ellik baytdan iborat bo'lib, manbalarda uning uch xil varianti mavjud. Sharqshunoslik instituti fondida 1895-yildagi toshbosmaning uch nusxasi

(inv.№8953, 8965, 15422) mavjud boʻlib, qasida matni barcha nusxalarning soʻngida ilova tarzida qoʻlda koʻchirilgan. Bizningcha, qasida aslida nashrga kiritilgan. Biroq texnik xatolik sababli ayrim nusxalarda nashrdan tushib qolgan va keyinchalik nashrlar tomonidan ilova sifatida kiritilgan. Ulardagi matnlar ham 1025 raqamli qoʻlyozma matni bilan bir xil. Qoʻlyozma bilan qiyoslanganda ularda ayrim matniy tafovutlar kuzatiladi. Masalan, 8953 va 8965 raqamli toshbosmalarda qasida 49 baytdan iborat. 8953 raqamli toshbosmada quyidagi bayt tushib qolgan:

Bir qadam qoʻysa onga ul shohi mulki xofaqayn,
Muncha yuz obod oʻlur erdi diyori Toshkand.
Xuddi shunday 8965 raqamli toshbosmada esa
Ul vasila birla hosil aylagan inʼomni –
Aylagaylar sarf ahli roʻzgori Toshkand.

bayti koʻchirilmay qolgan. Qasidaning 15422 raqamli toshbosmadagi matni esa 50 baytdan iborat. Shu oʻrinda yana bir holatni taʼkidlash joiz. Qasidaning 7–8-baytlari 1949, 1025 raqamli qoʻlyozmalar va 8953 raqamli toshbosma nusxalarda quyidagicha:

Yoʻlda bir manzilda aylab koʻb ziyofatlar ayon,
Hokimi shahr ila oqsaqoli chori Toshkand.
Boʻldi mehmon joyimiz Haq lutfidin bir bogʻkim,
Mevadoru, lolazoru, naxldori Toshkand.

8965 va 15422 raqamli toshbosmalarda mazkur baytlarning oʻrni almashgan. Bizningcha, voqealarning bayoni va tasvirning izchilligiga koʻra yuqorida berilgan holat toʻgʻri boʻladi.

Shuningdek, ayrim soʻzlarning yozilishida tafovutlar mavjud. Masalan,
Suv sefib yoʻllargʻa saqqolar bila farroshlar,
Bahri Sayhunning labidin to kanori Toshkand.

baytidagi “saqqolar” soʻzi barcha manbalarda “saqqolari” tarzida beriladi. Bu oʻrinda ۱۰۲۵ raqamli qoʻlyozmada “suv sepuvchi, suv tashuvchi” maʼnolaridagi bu soʻzning “saqqolari” tarzida yozilishi toʻgʻri boʻladi.

Manbalarda qoʻllanishi turlicha boʻlgan soʻz quyidagi baytda ham mavjud:

Chun valiahdi *saodat mahd* istiqboligʻa,
Chiqdilar ayonu ashrofi hitori Toshkand.

Birinci misradagi “saodat mahd” soʻzlari boshqa manbalardan farqli ravishda ۱۰۲۵ raqamli qoʻlyozmada “saodatmand” tarzi qoʻllangan. Bir qarashda har ikki tushuncha ham bayt mazmuniga mosdek koʻrinadi. Podshohlar va ulugʻ martabali kishilarning uzoq yoʻlda yurishi uchun ot yoki tuya ustiga oʻrnatilgan moslama (kajava) “mahd” deb yuritiladi. Yuqoridagi baytda aynan shu nazarda tutilib, saodat valiahdining mahdiga shahar qalʼasining ulugʻlari peshvoz chiqqani bayon qilingandek tasavvur uygʻotadi. ۱۰۲۵ raqamli qoʻlyozmada qoʻllangan “saodatmand” soʻzi esa bayt mazmunini butunlay oʻzgartiradi: Toshkent qalʼasining aʼyonlari va eʼtiborli kishilari saodatli valiahd (Asfandiyorxon) istiqboliga chiqdilar. Bizningcha, bu oʻrinda baytning ۱۰۲۵ raqamli qoʻlyozmadagi keltirilgan varianti toʻgʻri:

Chun valiahdi saodatmand istiqboligʻa,
Chiqdilar ayonu ashrofi hitori Toshkand.

Qasidaning 1949 raqamli qoʻlyozma nusxadagi matni ham 50 baytdan iborat. 1025 raqamli qoʻlyozma va toshbosmadagi matnning 25-30-baytlari 1949 raqamli qoʻlyozmada soʻnggi baytdan oldin kelgan. Komil devonining 1975-yildagi nashrida ham qasidaning (qisqartirib bosilgan) matni ayni shu nusxadan olingan.

G'.Karimov asarni "Qasidai Navro'ziya", "Qasidai Navro'z" nomlari bilan ham yuritiladi, deydi [2.221;3.244]. Lekin Komil devoni qo'lyozma va toshbosmalarida keltirilgan "Qasidai Navro'z" butunlay boshqa asar. U Muhammad Rahimxon Ikkinchiga bag'ishlangan

Lak al-hamd, yo shohi mulki qadar,

Bori shohlardur sanga xoki dar –

bayti bilan boshlanuvchi qasidadir. Ushbu asar 922, 1025, 1949 raqamli qo'lyozmalarda "Qasidai Navro'z", boshqa manbalarda "Masnaviy" sarlavhasi bilan berilgan.

Qasida "Turkiston viloyatining gazetisi"da 1894-yil 8-oktabrda "*Janobi oliyyoh Xiva xonining mirzoboshisi Pahlavon mulaqqab shuaroning g'azallari ushbudur*" izoh-sarlavhasi bilan chop etilgan bo'lib, undagi matn qasidaning bizga ma'lum bo'lgan manbalari orasida eng dastlabki hisoblanadi. Qasida matni 48 baytdan iborat. Biroq qo'lyozma va toshbosmalardagi matnlar bilan qiyoslaganda jiddiy o'zgarishlar bor. Gazetadagi 9 bayt boshqa manbalarda uchramaydi. Ularda Turkiston general-gubernatorligi kanselyariyasining tarjimoni Asfandiyorov (qasidada "tarjimon Asfandiyori Toshkand" jumlasini orqali beriladi), general-gubernator fon Kaufman, baron A.Vrevskiy, Sirdaryo oblast harbiy gubernatori N.Grodekov kabi chor amaldorlarining faoliyati tavsiflanadi. Aytish mumkinki, asar Toshkent safaridan keyin yaratilgan va Komil bilan yaqin munosabatda bo'lgan N.Ostroumovning iltimosiga ko'ra, chor matbuoti uchun muallif tomonidan qayta ishlangan. Uning so'ngida keltirilgan ikki bayt va ta'rix yechimiga oid izohda asarning vaqtini aniqlash imkoni bor:

Lekin ushbu yilg'a to'g'ri aylabon bead hisob,

Dedi ta'rixini hotif: "Chashmasori Toshkand".

Umr boqiy bo'lsa olti yil yana, Komil, sanga,

Yozg'il oning soli tarixin: "shumori Toshkand".

"Maxfiy qomasunkim, "Chashmasori Toshkand" bir ta'rixdur. Lekin hisobi jumalda ming uch yuz sakson to'rt (1384) bo'lur. Ammo ta'miya qoidasi bila mundin yetmish to'rt isqot bo'lur. Bu tariqadakim "bead" iborati shunga ishoratdur. 1316 bo'latur. Yana olti yildin so'ng muvofiq bo'lur. Nedinkim muning mashq etilganda ta'rix bir ming uch yuz o'nda erdi" [5].

Shoir qayd etganidek, qasida 1310 (milodiy 1892-93) yilda yaratilgan. "Chashmasori Toshkand" iborasining jumali (1384)dan ta'miya usuli bilan (غ va ن ning yig'indisi) 74 isqot qilinsa, 1310 hosil bo'ladi. Olti yildan so'ng 1316 bo'ladi. Bu milodiy 1898-99-yillarga to'g'ri keladi.

Qasida kiritilgan yana bir manba shoir devonining 1910-yilda Toshkentda nashr etilgan toshbosmasi bo'lib, unda gazetada chop etilgan matnning turli o'rinlaridan olingan bor-yo'g'i 12 bayti berilgan. She'r so'ngida berilgan ta'rix yechimi ham gazeta matnidagi bilan deyarli bir xil. Toshbosmadagi izohga quyidagi gap qo'shimcha qilingan: "Shumori Toshkand" ham bir ta'rixdur. Hisobda 1316 dur". Demak, muallif qasida so'ngida ta'rix sanasini ikki ibora orqali beradi.

E'tiborli jihati shundaki, tugallanma bayt 1025, 1949 raqamli qo'lyozmalar hamda Xiva toshbosmasida biroz tahrir qilingan:

Yona uch yil umr boqiy bo'lsa gar, Komil, sango,

Yozg'il oning soli tarixin shumori Toshkand.

Ishoraga ko'ra, yana uch yildan so'ng ta'rix "shumori Toshkand", ya'ni 1316 bo'ladi. Demak, mazkur manbalardagi variant 1313 yilda yozilgan. Bu 1895 yilga to'g'ri keladi. Haqiqatan, Xiva toshbosmasi 1895-yilda amalga oshirilgan. 1025 raqamli qo'lyozma kolofonida ham ushbu sana qayd qilingan: "Tammat. Tamom. 1313". 1949 raqamli qo'lyozmada uning ko'chirilgan sanasi ko'rsatilmagan bo'lsa-da, "Sharq qo'lyozmalari to'plami"da uning ham 1895-yilda ko'chirilgani

qayd qilingan [9.134]. Bu, albatta, qo'lyozma nusxaning tashqi belgilariga ko'ra aniqlangan. Biroq Komil Xorazmiyning hayotlik vaqtida ko'chirilgan 1025 raqamli qo'lyozma nusxa hamda nashriga bevosita o'zi bosh-qosh bo'lgan toshbosmadagi qasida matni nisbatan ishonchli va mukammal ekani to'g'risida xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Komil she'rlari o'tgan asrda tuzilgan bir qator majmua, xrestomatiya, antologiyalar kiritilgan, shuningdek, "Tanlangan she'rlar", "Devon" shaklida ham nashr etilgan. Biroq mazkur qasida ikki nashrdan o'rin olgan. "Devon"da "Toshkent madhi" nomi bilan qisqartirib chop etilgan [4.215-216]. Nashrda qasidaning 31 bayti berilgan. Turli sabablarga ko'ra 19 bayt qisqartirilgan. "Tanlangan she'rlar"da esa qasidaning Toshkent toshbosmasiga kiritilgan o'n ikki bayti g'azallar qatorida berilgan. Asarning janri yoki qisqartirilgani to'g'risida esa hech bir izoh berilmagan.

Quyida "Dar ta'rifu tavsifi Toshkand" qasidasi Komil Xorazmiy devonining Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 1025 raqamli qo'lyozmasi va Xiva toshbosmalaridagi matnlari asosida berildi. Qasida birinchi marta to'liq holatda nashr etilmoqda.

Qasida

Istabon shahzoda chun sayri diyori Toshkand,
As'adi sootda bo'ldi suvori Toshkand.
Baski, g'olib erdi shahzoda zamirida mudom,
Orzuyi dashti sahro xorxori Toshkand.
Ko'rguzub o'n kunda subhu shom ta'jili tamom,
Chun ko'rundi ko'zga tog'u ko'hsori Toshkand.
Suv sefib yo'llarg'a saqqolar bila farroshlar,
Bahri Sayhunining labidin to kanori Toshkand.
Chun valiahdi saodatmand istiqbolig'a,
Chiqdilar ayonu ashrofi hitori Toshkand.
Qal'a ahli ko'rguzub e'zozu ikromi tamom,
Chiqdilar borchu piyodau suvori Toshkand.
Yo'lda bir manzilda aylab ko'b ziyofatlar ayon,
Hokimi shahr ila oqsaqolu chori Toshkand.
Bo'ldi mehmon joyimiz Haq lutfidin bir bog'kim,
Mevadoru lolazoru naxldori Toshkand.
Vus'ati nuzhatda rashki jannatu-l-ma'vodurur,
Kavsaru tasnimi nahru jo'ybori Toshkand.
Ro'zu shab sayr aylar onda huru g'ilmon o'rnig'a,
Sarv qaddu, guljabinu, guluzori Toshkand.
To'bi oso bosh chekib charxi muallo avjig'a
Orchau yel birla shamshodu chinori Toshkand.
Ta'mu lazzatda erurlar bir-birisidin alaz,
Furtxolu olma, noki obdori Toshkand.
Maskavu limunu shaftolu, husayniy, soyaki,
Pistavu bodomu anjiru anori Toshkand.
Burji mezonda edi masnadrishin shohi Xo'tan,
Ham barobar erdilar laylu nahori Toshkand.
Nuru zulmat o'ldolib tun-kun ufuq mezonida,
Teng edilar subhi sofu shomi tori Toshkand.
Sarbasar ashjori zarrin bargidin bodi xazon,
Farsh qilg'on barcha qasri zarnigori Toshkand.

Xushhavoliq muncha bo'lsa onda ayyomi xazon,
YO Rab, erkandur nechuk fasli bahori Toshkand.
Garchi onda bog' ila bo'stong'a yo'q haddu shumor,
Lek erur bu bog' chun xoli uzori Toshkand.
Olimi ilmi masohat derlar oni yuz tanob,
Har biri gaz uch ming olti yuz shumori Toshkand.
Har gazidur qoyimalig' yetti qabza shar'da,
So'rsangiz derlar oni qoziyu chori Toshkand.
Har gazi xoli emas ashjor ila asmordin,
Sabzazoru lolazoru marg'zori Toshkand.
Kelturub har kun ming alvon at'imau ashriba
Mezbonu tarjumon Asfandiyori Toshkand.
Aylabon omoda ayron, istagan chog'da qimiz,
Suv yeriga limunotu xushguvori Toshkand.
Har kishi gar qilsa istifisor oning noibin,
Mirza Abdulla erur xizmatguzori Toshkand.
Yona bir bog'yeki, Maskavda nechukkim Yurmatosh,
Undadi bir kecha onda hukmdori Toshkand.
Sayr etarlar onda yuz ming erkagu, qizu juvon,
Borchasi ilmu hunarda nomdori Toshkand.
Olibon ilkiga har bir nozanin bir dasta gul,
Peshkash aylab, tutub rasmu shiori Toshkand.
Ul vasila birla hosil aylagan in'omni –
Aylagaylar sarf ahli ro'zgori Toshkand.
Har kecha kosiblar onda har na qilsa foyda,
Aylagaylar sadqai qashshoqu xori Toshkand.
O'yla otashbozlig'lar bo'ldi ul bog' ichrakim,
Yoqti aflok anjumin o'tlug' sharori Toshkand.
Suvlari ta'mi azubat bobida obi hayot,
Yozu qish joriydurur nahru bihori Toshkand.
Neajab, desam ularni manbai aynu-l-hayot,
Barcha ruhafzo zuloli chashmasori Toshkand.
"Kullu shay' hayyun min al-mo'i" dedi hayyu qadiym,*
Tong emas, jonbaxsh ersa obshori Toshkand.
O'tkarib boshin hitori zirvai ayyuqdin,
Arshi a'zam hamsaridur ko'hsori Toshkand.
Ravshan etkondek sipehr ayvonini sham'i nujum,
Shabni ro'z aylar charog'oni fanori Toshkand.
Tiyr ko'zlarni qilur ravshan tamoshosi oning,
Go'yiyo kuhlul-javohirdur g'ubori Toshkand.
Zoyiru soyir topar har damda ming fayzu futuh,
Avliyullohdin mamlu mazori Toshkand.
Murshidi komildur onda garchi Shayx Xovand Tahir,
Xoja Ahrori Vali shayxi kibori Toshkand.
Loyiq ermas oni tashbih aylamak hech shahrga,
Aylasa har yerga tashbih o'lg'ay, ori, Toshkand.
Aylamang oni Buxorog'a barobarkim, base,

Yaxshidur asbi Buxorodin himori Toshkand.
 Lof emasdur desam o'zga shahrlar gulzoridin,
 Xushnamudur changalistonida xori Toshkand.
 Garchi debdurlar Samarqand sayqali ro'yi zamin,
 Xorij ondin ko'hsor uzra hisori Toshkand.
 Nosixi Maskav desam oni demang lofu gazof,
 Bormu onda marg'zoru lolazori Toshkand.
 Munqasimdur to'rt qism ila aholisi oning,
 Yetmishu uch firqadin yuz ming shumori Toshkand.
 Bu jihatdin to'rt bo'lmishdur oning qozilari,
 Jismda unsur kibi ul choriyori Toshkand.
 Garchi unsurdek esalar ham emas bir-birga zid,
 Ittifoq o'lmish hama fe'lu shiori Toshkand.
 To'rt oqsaqqoli ondoqkim kiromu-l-kotibin,
 Bordur onlarg'a mufavvaz koru bori Toshkand.
 Mulki abdonda anosir yonglig' aylab zabti rabt,
 Bor bu to'rtov zabtidin sobit qarori Toshkand.
 Bir qadam qo'ysa onga ul shohi mulki xofaqayn,
 Muncha yuz obod o'lur erdi diyor Toshkand.
 Yona uch yil umr boqiy bo'lsa gar, Komil, sanga,
 Yozg'il oning soli tarixin shumori Toshkand.

* *"Kullu shay' hayyun min al-mo'i"* – *Qadimda yashaganlar: Hamma narsa suv tufayli tirikdir, deganlar.*

Lug'at

abdon – badanlar, jismlar
 azubat – shirinlik, totlilik
 ayyuq – ziynatli, ko'rkam, chiroyli
 alaz – eng lazzatli
 alvon – turli-tuman
 anjum – yulduzlar
 anosir – unsurlar
 asb (asp) – ot
 asmor – mevalar
 as'adi soot – eng baxtli soatlar; eng saodatli damlar
 at'ima – (taomning ko'pligi) taomlar
 afflok – falaklar, osmon
 ashjor – daraxtlar
 ashriba – ichiladigan narsa, ichimlik
 ashrof – sharaf va e'tibor egalari, oliy tabaqa
 bihor – (bahrning ko'pligi) dengizlar
 vasila – vosita, sabab, bahona.
 vus'at – kenglik, kengchilik; yoyiqlik.
 gaz – 0,71 metr ga teng uzunlik o'lchov birligi
 gazof – 1. bema'ni, behuda, asossiz so'z; 2. behad, behisob.
 guljabin – go'zal, husndor
 yel (yel) – qoraqarag'ay

joriy – oqadigan, oquvchi
jo'ybor – daryo, soy, katta ariq
zabti rabt – mustahkam bog'langan
zamid – 1. ko'ngil, dil; 2. yashirilgan fikr, mazmun.
zarnigor – zar(oltin) bilan bezatilgan, oltin suvi yugurtirilgan
zirva – tog'ning eng yuqori yeri, cho'qqi
zoyir – ziyorat qiluvchi
ilmi masohat – yer o'lchash ilmi
istifosor – izoh so'rash, izoh talab qilish; so'rab bilish.
kanor – chet, qirg'oq
kuhlul-javohir – qimmatli tosh qotishtirib ishlangan surma
ko'hsor – tog'lik joylar
layl – tun, kecha, oqshom
limun – limon
limunot – limonad
mamlu – to'lgan, to'la
marg'zor – o'tloq, yashillik
maska – uzum navi
masnadrishin – yuqori o'ringa o'tiruvchi; taxtga o'tiruvchi
munqasim – bo'lingan, taqsim qilingan
murshidi komil – to'g'ri yo'lga soluvchi pir
mufavvaz – ishonib topshirilgan
naxldor – daraxtzor, bog'
nahor – kunduz
nahr – daryo
nosix – bekor qiluvchi, yo'qqa chiqaruvchi
nuzhat – 1. ko'ngil ochish, huzur qilish; 2. bezanish.
obdor – sersuv
obshor – shalola, sharsharak
omoda – tayyor, tayyorlangan
orcha – archa
otashbozliq – mushak otish, mushakbozlik
peshkash – tortiq, tuhfa, sovg'a
ruhafzo – ruhlantiruvchi, jonlantiruvchi
sarbazar – butunlay, boshdan oyoq
saqo, saqo – suv beruvchi; suv sepuvchi; suv tashuvchi, meshkob.
sipehr – osmon, osmon gumbazi; falak
soyir – sayr etuvchi, kezuvchi
soyaki – uzum navi
suvori(y) – otliq, otda yuruvchi
tasnim – jannatdagi buloq
ta'jil – oshiqish, shoshilish
to'bi oso – jannatdagi go'zal daraxt kabi
ufuq – ufq
fayz – 1. baraka, mo'llik; 2. lutf-karam, in'om-ehson; 3. quvonch, dil ravshanligi.
farsh – 1. to'shash, yotqizish; 2. to'shama, to'shalgan narsa.
furtxol (po'rtaxol) – apelsin

futuh – ochilish, kushoyish
xizmatguzor – xizmat qiluvchi
xor – 1. bechora; 2. tikan.
xorxor – 1. orzu; tinchsizlik, ko'ngil hayajoni; 2. g'am, qayg'u.
xofaqayn – mashriq va marg'ib
xushguvor – xushta'm, mazali, lazzatli
xushnamud – chiroyli ko'rinuvchi, ko'rkam
charxi muallo – baland osmon, yuksaklik
chashmasor – chashmalari ko'p bo'lgan joy
shayxi kibor – ulug'larning shayxi (ulug' shayx)
sharor – uchqun, alanga; tovlanish, yarqirash.
shior – asar, belgi; odat
shumor – sanoq, hisob
Yurmatosh – Ermitaj
had – chek, chegara
himor – eshak
hisor – qal'a, qo'rg'on
husayniy – uzum navi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abdug'afurov A. *Komil Toshkentda. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali, 1983, №1. – B.10-16.*
2. Karimov G'. *Ezgu niyatlar kuychisi. "Sharq yulduzi" jurnali, 1976, №1. – B.221.*
3. Karimov G'. *O'zbek adabiyoti tarixi. – Toshkent: "O'qituvchi", 1966, – B.244.*
4. Komil. *Devon. Nashrga tayyorlovchilar: A.Hayitmetov, V.Mo'minova. – Toshkent: 1975. – B.215-216.*
5. *"Turkiston viloyatining gazetasi", 1894-yil 8-oktabr.*
6. Yusupov Sh. *Komil haqida yangi ma'lumot. "Sharq yulduzi" jurnali, 1988, №7. – B.165-168.*
7. *O'zbekiston Milliy arxivi. N.Ostroumovfondi materiallari. 1009-fond, 67-hujjatlar to'plami, 28-35-sahifalar.*
8. *"Туркестанские ведомости" gazetasi, 1891-yil 17-sentabr.*
9. *Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Т.VII. – Ташкент: Издательство АН Р Уз, 1964. – С.134.*

